

Сінтаксічныя і пунктуацыйныя нормы

Сінтаксічныя нормы беларускай мовы выяўляюць правілы пабудовы словазлучэнняў і сказаў. Сінтаксічныя нормы грунтоўца на асаблівасцях ужывання слоў у словазлучэнні і сказе, правілах сувязі дзейніка і выказніка.

Пунктуацыйныя нормы — гэта правілы ўжывання знакаў прыпынку для афармлення пэўных сінтаксічных адзінак. Нарматыўнае пунктуацыйнае афармленне пісьмовага тэксту азначае адпаведнасць ужытых пунктуацыйных знакаў сінтаксічнаму і сэнсавому характару тэксту. Парушэнні пунктуацыйных норм кваліфікуюцца як пунктуацыйныя памылкі.

Звярніце ўвагу!

Ад пунктуацыйных памылак неабходна адрозніваць нарматыўныя пунктуацыйныя варыянты, якія выбіраюцца ў залежнасці ад канкрэтных задач выказвання і з'яўляюцца вынікам рознага асэнсавання сказаў. Прыкладам пунктуацыйных варыянтаў могуць быць знакі прыпынку, якія служаць для афармлення бяззлучнікавых складаных сказаў.

§ 0–3

§ 1–3

§ 2–3

§ 3. Нормы дапасавання і кіравання ў беларускай мове

Правілы дапасавання ў беларускай мове заключаюцца ў наступным:

1. Лічэбнікі *два, дзве, тры, чатыры, абодва, абедзве* дапасуюцца ў форме назоўнага склону множнага ліку (*дзве вёскі, абодва браты*). Азначэнні пры такіх назоўніках таксама ўжываюцца ў назоўным склоне множнага ліку: *дзве перспектыўныя вёскі, абодва старэйшыя браты*.

Асобныя назоўнікі жаночага роду пры **простых лічэбніках** *дзе, тры, чатыры*, а таксама ў **складаных лічэбніках**, якія заканчваюцца на *дзе, тры, чатыры*, ужываюцца ў форме роднага склону адзіночнага ліку (з націскам на канчатку): *дзе нагі, тры сястры, (у) чатыры рукі, дваццаць дзве сасны*. У такіх словазлучэннях тып сінтаксічнай сувязі — кіраванне.

2. **Колькасныя састаўныя лічэбнікі**, якія заканчваюцца на **адзін, два**, дапасуюцца да назоўнікаў у склоне і родзе: *на сямідзесяці дзвюх плошчах, у сямідзесяці двух парках*. Лічэбнікі, якія заканчваюцца на **тры, чатыры**, дапасуюцца да назоўнікаў у склоне: *дваццаці трох старонак*.

3. Усе **парадкавыя лічэбнікі** дапасуюцца да назоўнікаў у родзе, ліку, склоне: *трэцяга сябра, з трэцім сябрам*.

Правілы кіравання выяўляюць спецыфіку сінтаксісу беларускай мовы ў параўнанні з рускамоўнымі канструкцыямі:

1. **Дзеясловы ветлівасці** *дзякаваць, выбачаць, дараваць* утвараюць словазлучэнні з давальным склонам назоўніка ці займенніка: *дзякаваць настаўніку, выбачаць суседцы* (у рускай мове ў падобных словазлучэннях ужываецца форма вінавальнага склону: *благодарить учителя, простить соседку*).

2. **Дзеясловы руху** (*пайсці, паехаць, накіравацца*) і **волевыя ўлэння** (*паслаць, выправіць*) пры абазначэнні мэты дзеяння ўтвараюць сінтаксічныя канструкцыі з прыназоўнікам **на** і вінавальным склонам назоўніка ці займенніка: *пайсці на білеты, накіравацца на кветкі* (у рускай мове — прыназоўнік **за** і творны склон: *пойти за билетами, направиться за цветами*).

3. Дзеясловы *жартаваць, смяяцца, кпіць, цешыцца, дзівіцца, здэкавацца* і г. д. утвараюць словазлучэнні з прыназоўнікам **з** і родным склонам назоўніка ці займенніка: *жартаваць з сяброўкі, смяяцца з сястры, здэкавацца з іншых* (у рускай мове — прыназоўнік **над** і творны склон: *шутить над подружкой, смеяться над сестрой, издеваться над другими*).

4. Дзеясловы *жаніцца, ажаніцца* ўтвараюць сінтаксічныя канструкцыі з прыназоўнікам **з** і творным склонам назоўніка ці займенніка: *жаніцца з Алесяй, ажаніцца з аднакурсніцай* (у рускай мове — прыназоўнік **на** і месны склон): *жениться на Алесе, жениться на однокурснице*).

5. Дзеяслоў *хварэць* і прыметнік *хворы* ўтвараюць словазлучэнні з прыназоўнікам **на** і вінавальным склонам назоўніка:

хварэць на сухоты, хворы на грып (у рускай мове — форма творнага склону назоўніка без прыназоўніка: *болеть туберкулёзом, больной гриппом*).

6. Пры форме **вышэйшай ступені параўнання прыметніка** або **прыслоўя** абавязковая сінтаксічная канструкцыя з прыназоўнікам **за** і злучнікамі **як, чым**: *брат старэйшы за мяне (як я, чым я), бацька прыйшоў хутчэй за цябе* (у рускай мове нарматыўная беспрыназоўнікавая канструкцыя: *брат старше меня, отец пришёл быстрее тебя*).

7. Пры **абазначэнні адлегласці** ўжываецца сінтаксічная канструкцыя з прыназоўнікам **за** і вінавальным склонам лічэбніка ў колькасна-іменным словазлучэнні: *за пяць крокаў ад прыпынку, за дваццаць метраў ад дома, за дзвесце кіламетраў ад сталіцы* (у рускай мове нарматыўны прыназоўнік **в** у згаданых словазлучэннях: *в двух шагах от остановки, в двадцати метрах от дома, в двухстах километрах от столицы*).

22. Разгледзьце таблицу. З дапамогай правіла і матэрыялу таблицы падрыхтуеце паведамленне на тэму «Асаблівасці кіравання і дапасавання ў беларускай мове (у параўнанні з рускай мовай)».

Беларуская мова			Руская мова		
Багаты	+	на што	Богат	+	чем
Думаць, ведаць, гаварыць, клапаціцца	+	пра каго / што	Думать, говорить, заботиться	+	о ком / чём
Выбраць	+	на (свой густ)	Выбрать	+	по (своему вкусу)
Загадчык	+	чаго	Заведующий	+	чем
Заляцацца	+	да каго	Ухаживать	+	за кем / чем
Падобны	+	да каго / чаго	Похожий	+	на кого / что
Пазбаўляцца, выракацца	+	каго / чаго	Избавляться, отречься	+	от кого / чего
Плакаць, тужыць, сумаваць	+	па кім / чым	Плакать, скучать, тосковать	+	по кому / чему

Беларуская мова			Руская мова		
Выпраўленне	+	чаго (памылак)	Работа	+	над (ошибками)
Дом	+	на (пяць паверхаў)	Дом	+	в (пяць этажей)
Хадзіць, ездзіць, плаваць, лётаць	+	па чым	Ходить, ездить, плавать, летать	+	по чему
Жыць	+	каля (мора)	Жить	+	у (моря)
Змяніцца	+	на (лепшае)	Измениться	+	к (лучшему)
Дзвіцца	+	з каго / чаго	Удивляться	+	кому / чему
Забыцца	+	на каго / што	Забыть	+	о ком / чём, кого / что

Складзіце і запішыце 5-6 сказаў з беларускамоўнымі канструкцыямі (на выбар).

23. Запішыце спецыфічныя беларускамоўныя канструкцыі да прыведзеных рускамоўных. Пры неабходнасці карыстайцеся даведкай.

Пойти за (ягодами, грибами, орехами), по случаю праздника, раз в неделю, создать по образцу, своими (собственными) глазами видеть, жить по соседству, в другой раз, прошлым летом, быть при деньгах, к праздничному столу, по сообщению, по собственному желанию, из-за лени, сказать по секрету, согласно закону, по выходным дням, читать про себя, день ото дня, приобрести вне очереди.

Для даведкі: штодзень, набыць без чаргі, чытаць самому сабе, у выхадныя дні, у адпаведнасці з законам, з нагоды свята, стварыць на ўзор, сказаць пад сакрэтам, іншым разам, летась, мець грошы, раз на тыдзень, праз ляноту, па ўласным жаданні, паводле паведамлення, на святочны стол, жыць у суседстве, пайсці ў (ягады, грыбы, арэхі), на свае (уласныя) вочы бачыць.

Са словазлучэннямі, якія выклікалі цяжкасці пры падборы адпаведнікаў, складзіце і запішыце сказы на беларускай мове.

24. Запішыце правільна словазлучэнні, у якіх дапушчаны памылкі ў дапасаванні і кіраванні. Растлумачце прычыны парушэння сінтаксічных норм.

Тры стала, дзве высокіх сасны, чатыры дзявочых постаці, дзякуем вас, пайсці за вадой, падобны маці, загадчык кафедрай, вышэй бацькі,

жаніцца на прыгажуні, пісаць па адрасе, прабачце мяне, гуляць па гарадскім вуліцам, чатыры халодных зімы, паехаў за новай мэбляй, мацней усіх удзельнікаў, гэта нам па сілам, па ўсім накірункам, тры цікавых падручніка, два раза ў месяц.

25. Прачытайце. Чаму прыказкі (прымаўкі) называюць залацінкамі народнай мудрасці? Выпішыце адметныя беларускія сінтаксічныя канструкцыі.

1. Хто з каго смяецца^Ф, той таму і застаецца. 2. Хто ўсім паддакуе*, таму ніхто не дзякуе. 3. Праз аднаго Іванку ўсім заганка*. 4. Пайшоў Апанас па квас, дык ні Апанаса, ні кваса. 5. Як шкоды наробяць, на госці не ходзяць. 6. Не цешся^Ф з чужой бяды: свая за гоні* ад барады. 7. Лес па сякеры не плача.

Складзіце і запішыце сказы з выпісанымі сінтаксічнымі канструкцыямі.

26. Прачытайце тэкст. Падбярыце яму назву. Да кожнага абзаца складзіце і запішыце пытанні, адказы на якія задзейнічалі б найбольш значную інфармацыю. Выпішыце словазлучэнні, што ілюструюць спецыфіку дапасавання і кіравання ў беларускай мове.

Індустрыяльны парк «Вялікі камень» — самы маштабны сумесны праект Беларусі і Кітая, разлічаны на дзесяцігоддзі. У стратэгічна-ўнікальным месцы — геаграфічным цэнтры Еўропы, на стыку буйных інтэграцый і на новым Шаўковым шляху — ствараецца пляцоўка для дзейнасці **высокатэхналагічных кампаній** з усяго свету.

Парк «Вялікі камень», падобны да сучаснага асілка, знаходзіцца на адлегласці за 25 кіламетраў ад беларускай сталіцы. Побач з цэнтрам — міжнародны аэрапорт «Мінск», чыгунка і **транснацыянальная магістраль Берлін — Масква**.

Па задуме стваральнікаў, з якой ужо ніхто не дзівіцца, «Вялікі камень» павінен стаць сапраўдным экагорадам, дзе сканцэнтраваны інавацыйная вытворчасць і высокі экспертны **патэнцыял**, дзейнічае асаблівы прававы рэжым і забяспечаны аптымальныя ўмовы для **вядзення бізнесу**.

Тэрыторыя плошчай больш за 80 км² аб'ядноўвае прамысловыя і жылыя зоны з адпаведнай інфраструктурай, фінансавы і **навукова-даследчы** цэнтры, офісныя і гандлёва-забаўляльны комплексы.

Ідэя стварэння кітайска-беларускага тэхнапарка ўзнікла ў 2010 годзе. Урачыстая **цырымонія** закладкі першага каменя адбылася 19 чэрвеня 2014 года. Сёння парк, які з'яўляецца самым вялікім праектам у гісторыі двухбаковых адносін Беларусі і Кітая, набывае ўсё большае значэнне (*К. Фурсевіч*).

- Растлумачце правапіс выдзеленых у тэксце слоў.
- Пракаменціруйце пастаноўку працяжніка ў першым абзацы.
- Выпішыце з тэксту просты ўскладнены і складаназалежны сказы, зрабіце іх сінтаксічны разбор.

Што вы ведаеце пра тэхнапарк «Вялікі камень»? Падрыхтуйце паведамленне.

27. Раскажыце пра сутнасць дапасавання, кіравання і прымыкання. Вызначце від падпарадкавальнай сувязі ў словазлучэннях. Успомніце, якія спалучэнні слоў не з'яўляюцца словазлучэннямі. Прывядзіце прыклады.

Апрануць сукенку, смешнае здарэнне, убачыць яго, з'ехаць з гары, гаварыць услых, глядзець на неба, пяты ўрок, дрэнныя паводзіны, стаяць побач, дом з цэглы, ажаніцца ўвосень, учарашні дзень, сумна пазіраць, надзвычай проста, наступны тыдзень.

Складзіце і запішыце па два сказы са словазлучэннямі з рознымі відамі падпарадкавальнай сувязі.

28. Прачытайце разважанні мовазнаўцы А. Багамолавой. Запішыце словазлучэнні, якія ілюстравалі б дарэчнае ўжыванне прыназоўнікаў **пра** і **аб**. Складзіце сказы з імі.

Дзеясловы маўлення, думкі, пачуцця *гаварыць, казаць, распытваць, думаць, разважаць, клапаціцца* патрабуюць ад назоўнікаў ці займеннікаў формы **вінавальнага склону** з прыназоўнікам **пра**: *гаварыць пра адносінны, распытваць пра пачуцці, думаць пра яе*. У рускай мове слова ўжываецца ў форме меснага склону з прыназоўнікам **о (об)**: *говорить об отношениях, расспрашивать о чувствах, думать о ней*.

Маўленчая практыка паказвае: часта замест канструкцый з прыназоўнікам **пра** выкарыстоўваецца словазлучэнне з прыназоўнікам **аб** і месным склонам назоўніка (займенніка): *гаварыць аб адносінах*,

*распытваць аб пачуццях, думаць аб ёй. Абедзве канструкцыі сінанімічныя, аднак трэба ўлічваць, што яны — з розных сфер ужывання. Першая (з прыназоўнікам **пра**) уласціва мастацкай літаратуры і гутарковаму стылю маўлення. Прыназоўнік **пра** ўжываецца пры выражэнні аб’ектных адносін з назоўнікамі ў форме вінавальнага склону: *гаварыць пра мову, думаць пра каханага, разважаць пра эканоміку.**

Канструкцыя з прыназоўнікам **аб** уласціва афіцыйнаму, публіцыстычнаму і навуковаму стылям пры выражэнні аб’ектных адносін з назоўнікамі ў форме меснага склону: *Закон аб мове, загад аб залічэнні, паняцце аб дзеяслове.*

Ужыванне прыназоўніка **аб** з’яўляецца нарматыўным у наступных выпадках:

- у выразях, у якіх ужыванне прыназоўніка **пра** вядзе да немілагучнасці, паўтарэння аднолькавых або падобных складоў: *пра праблемы, пра прыклады;*
- у канструкцыях з вінавальным склонам пры абазначэнні сутыкнення з аб’ектам у выніку руху: *разбіць аб камень, кроплі дажджу стукаюць аб шыбы^т;*
- ва ўстойлівых народных выразях: *аб малаку ног не павалакў; аб адной вадзе сыт не будзеш.*
- Выпішыце складаны сказ з рознымі відамі сувязі, пабудуйце яго схему.
- Выпішыце назоўнікі, ужытыя ў форме роднага склону адзіночнага ліку. Раству мацце іх правапіс. Запішыце ўласныя прыклады на гэта правіла.

29. Прачытайце. Вусна перадайце змест тэксту па-беларуску. Прыведзеныя ў тэксце прыклады запішыце на беларускай мове.

Под *управлением* понимается такая связь слов в предложении, при которой для выражения определённых смысловых отношений то или иное слово требует постановки другого (зависимого) слова в строго определённой позиции. Это может быть имя существительное в определённом падеже с предлогом или без предлога (*служба безопасности, зависит от обстоятельств*); неопределённая форма глагола (*начать исследование*); придаточное предложение (*заявить, что расследование закончено*). Управление свойственно любой части речи: имени существительному (*план чего? — проверки; закон о чём? — о языке*); прилагательному (*достойный чего? — награды, звания, благодарности; готовый к чему? — к выступлению; готовый*

на что? — на подвиг; заинтересован в чём? — в обсуждении; дежурный по чему? — по классу); наречию (недалеко от кого/чего — от нас, от дома); глаголу (дорожить чем? — мнением коллег; комиспенсировать что? — убытки) и т. д. (Г. Скляревская).

30. Як вядома, беларуская, руская і ўкраінская мовы належаць да ўсходнеславянскай падгрупы славянскай групы індаеўрапейскай моўнай сям'і. Гэты факт сведчыць пра блізкасць, так і пра адметнасць кожнай з усходнеславянскіх моў.

Прачытайце тэкст на ўкраінскай мове. Паспрабуйце здагадацца, што могуць абазначаць незнаёмыя словы. Пра якія віды падпарадкавальнай сувязі слоў у словазлучэнні ідзе размова?

Узгоджэння — це такий спосіб підрядного зв'язку, при якому залежне слово уподібнюється до головного слова у формах спільних для них граматичних категорій. *Керування* — це такий спосіб підрядного зв'язку, за яким залежне слово ставиться в певній відмінковій формі. *Прилягання* — це такий спосіб підрядного зв'язку, при якому залежне слово має незмінну форму й поєднується з головним тільки за змістом (І. Арібжанова).

Запішыце адпаведнікі да наступных беларускамоўных лінгвістычных тэрмінаў на рускай і ўкраінскай мовах: *дапасаванне* — ..., *кіраванне* — ..., *прымыканне* —

Растлумачце структуру, паводле якой будуюцца азначэнне паняцця.

Раскажыце, якую замежную мову вывучаеце. Якія лінгвістычныя тэрміны — назвы відаў падпарадкавальнай сувязі слоў у словазлучэнні — ужываюцца ў ёй? Якую славянскую мову вам хацелася б вывучаць дадаткова? Чаму?

31. Прачытайце тэкст. Які з варыянтаў словазлучэння са словам *характарыстыка* вам падаецца найбольш пераканаўчым? Чаму? Прывядзіце аргументы да свайго выбару.

Сінтаксічныя варыянты і літаратурная мова

Слова *характарыстыка*, як вядома, мае два значэнні: 1) апісанне адметных, адрознівальных уласцівасцей і рыс каго-ці чаго-небудзь (*характарыстыка эпохі, характарыстыка літаратурнага твора*); 2) афіцыйны дакумент з водзывам аб вучэбнай, службовай, грамадскай і іншай дзейнасці чалавека (*характарыстыка з месца вучобы, абмеркаваць характарыстыку, падпісаць характарыстыку*).

Нарматыўным у літаратурнай мове традыцыйна лічылася кіраванне слова *характарыстыка* (у абодвух значэннях) родным склонам залежнага кампанента: *характарыстыка работы ўстанова, характарыстыка старшага навуковага супрацоўніка*. Звольнасць назоўніка *характарыстыка* кіраваць родным беспрыназоўнікавым склонам можна растлумачыць яго семантычнай суадноснасцю з дзеясловам *характарызаваць*, звычайнае ўжыванне якога — у словазлучэннях з вінавальным прамого аб'екта (*характарызаваць пэўны перыяд, характарызаваць студэнта*).

У афіцыйным стылі беларускай літаратурнай мовы, якому ўласцівы дакладнасць, адназначнасць, слова *характарыстыка* ў другім значэнні (як заглавак дакумента) кіруе прыназоўнікава-склонавай формай «на + вінавальны склон»: *характарыстыка на лабаранта Ермакова, характарыстыка на інжынера Андруховіча*. На развіццё мадэлі «характарыстыка + на + вінавальны» аказалі ўплыў такія канструкцыі, як *справа на каго-небудзь, дакументацыя на каго-небудзь*.

Такім чынам, заглавак дакумента *Характарыстыка на выпускніка ўстанова адукацыі* нельга лічыць памылкай. Гэта мадэль правамерная ў мове і шырокаўжывальная ў ёй. Разам з тым такі варыянт, на нашу думку, не адмяняе і не выцясняе традыцыйнага *Характарыстыка выпускніка ўстанова адукацыі* (Паводле Т. Бандарэнка).

Прывядзіце доказы (суадносныя з лексічным, марфалагічным, сінтаксічным узроўнямі) таго, што тэкст належыць да навуковага стылю.

Ацаніце зместавую і стылістычную адпаведнасць наступных варыянтаў загаловак да тэксту: *Характарыстыка характарыстыкі, Развагі пра характарыстыку, Характарыстыка ... характарызуе*. Чаму яны пярэчаць аўтарскай назве тэксту?

Прааналізуйце сказы з апошняга абзаца тэксту. Чым яны падобныя і чым адрозныя ў сінтаксічных адносінах?

- Выпішыце з тэксту зборны лічэбнік, праскланяйце яго. Раскажыце пра асаблівасці дапасавання і кіравання лічэбнікаў у беларускай мове. Прывядзіце прыклады.

Па заканчэнні ўстанова адукацыі вы атрымаеце дакумент — афіцыйную характарыстыку, якая будзе ўтрымліваць інфармацыю пра вашы дасягненні ў засваенні вучэбных прадметаў, набыткі ў даследчай і праектнай дзейнасці, чалавечыя якасці, уменне працаваць у калектыве.

Напішыце характарыстыку на сябе, пастарайцеся захаваць прынцып аб'ектыўнасці пры ацэнцы ўласных заслуг.

32. Прачытайце тэкст. Сфармулюйце сваімі словамі асноўную думку тэксту і запішыце яе. Што вы ведаеце пра мастацкі праект «Спадчына Беларусі»? Рас-тлумачце знакі прыпынку ў назве тэксту. Як вы думаеце, чаму маладыя людзі маюць жаданне «адкрываць Беларусь» для сусветнай супольнасці?

«Спадчына Беларусі»: працяг будзе...

У свой час з'яўленне першай кнігі-альбома «Спадчына Белару-сі» *выклікала* сапраўдны **фурор**. Пра гэту падзею шмат гаварылі, і не толькі ў культурным **асяродзі**. Здзіўленне *выклікаў* той факт, што маладыя аўтары (абодва — тэлевізійшчыкі) абышлі ў май-стэрстве падачы ілюстраванага матэрыялу і знешняга афармлення

прадукту слыхных прафесіяналаў-паліграфістаў. Сапраўдным адкрыццём стала тэматычная **кан-цэпцыя** кнігі-альбома, якая мяняе ўяўленне пра нібы сціплую гістарычную і культурную спадчыну **Ф** нашых продкаў. Было захапленне ад убачанага на старонках **фаліянта**. Неўзабаве «Спадчына Беларусі» стала галоўным прэзентацыйным прад-метам: альбом дарылі самым *высокапастаўленым* гасцям. Для гэтых мэт беларускія дыпламаты за мяжой заўсёды трымалі ў прадстаўніцтве па некалькі яго **асобнікаў**.

Без перабольшвання, мастацкі праект «Спадчына Беларусі» — адзін з самых значных у галіне **візуальнага** прадстаўлення гістарычных і культурных здабыткаў. Аляксандр Аляксееў і Алег Лукашэвіч стварылі ўласную канцэпцыю бачання беларускай гісторыі і культу-ры. Аўтары арганічна здолелі аб'яднаць выпуск мастацкіх альбомаў, тэлевізійных фільмаў і правядзенне фотавыставак для дасягнення адной мэты — папулярызацыі нацыянальнага духоўнага багацця.

У межах праекта створана больш за сто серый тэлевізійнага цыкла «Наша спадчына» пра архітэктурна-гістарычныя набыткі Беларусі, больш за 50 серый цыкла «Эпоха» пра вядомых гістарычных асоб, якія нарадзіліся на беларускай зямлі (*3 часопіса «Беларусь»*).

Растлумачце значэнне выдзеленых слоў.

Назвайце словазлучэнні, якія выяўляюць асаблівасці кіравання ў белару-скай мове.

Выпішыце апорныя словазлучэнні, пабудуйце іх схемы. З дапамогай ключа-вых адзінак сцісла перакажыце змест тэксту.

● Выпішыце словы, напісанне якіх адпавядае правілу «Праваліс спалучэнняў галосных у запазычаных словах». Дапоўніце выпісанае прыкладамі на праваліс спалучэнняў **іо, іа, іе, ео, еа**.

● Якія зычныя гукі могуць вымаўляцца падоўжана? Назавіце словы, напісанне якіх адпавядае правілу «Правапіс падоўжаных зычных».

Выпішыце з тэксту дзеепрыметнік, зрабіце яго марфемны, марфалагічны разбор. Раскажыце пра асаблівасці ўтварэння дзеепрыметнікаў.

Раскажыце пра асаблівасці пастаноўкі націску ў словах, выдзеленых курсівам.

З апорай на інтэрнэт-матэрыялы раскажыце, якімі прэстыжнымі ўзнагародамі быў адзначаны высокі мастацкі ўзровень выдання «Спадчына Беларусі».

● Стварыце «біяграфію» слова *спадчына*: акрэсліце значэнне, падбярыце аднакаранёвыя і сінанімічныя адзінкі, прааналізуйце яго паходжанне і вымаўленне. У назвах якіх твораў беларускай літаратуры ўжываецца слова *спадчына*?

33. Запішыце па-беларуску наступныя словазлучэнні. Вусна складзіце з імі сказы.

Две деревни, два больших здания, большое спасибо, оба брата, обе сестры, полтора столетия, полторы тонны, дом с тремя комнатами, двадцать две ученицы, четвёртым понедельником, сильнее всех обстоятельств, из-за тебя, по закону, по моему мнению, создать по образцу, ставить целью, по случаю праздника, сказать по секрету, два раза в неделю, работать по вторникам.

§ 4. Правілы сувязі выказніка і дзейніка, выражанага спалучэннем слоў

Форма выказніка ў двухсастаўным сказе залежыць ад асаблівасцей выражэння дзейніка, структуры сказа і парадку размяшчэння членаў сказа.

Выказнік мае форму множнага ліку, калі ў састаў дзейніка ўваходзяць:

- колькасныя лічэбнікі ў спалучэнні з адушаўлёнымі назоўнікамі (пры гэтым у сказе **прамы парадак слоў**): *Дзве дзяўчынкі ў нацыянальных строях сустракалі дэлегацыю;*
- колькасна-іменнае словазлучэнне, у саставе якога ёсць **азначэнні** або словы **ўсе, гэтыя**: *На сходзе прысутнічалі ўсе чацвёрэра. Гэтыя два пакойчыкі былі застаўлены новай мэбляй;*
- спалучэнне назоўніка (займенніка) у форме назоўнага склону і назоўніка ў форме творнага склону з прыназоўнікам **з**: *Шэпчуцца явар з калінаю ў сумнай даліне над ярам* (Я. Купала).

§ 3-1

§ 3-2

§ 3-3

§ 0-4

§ 1-4

§ 2-4

Выказнік ужываецца ў адзіночным ліку, калі дзейнік выражаны:

- **колькасным лічэбнікам** у спалучэнні з адушаўлёным назоўнікам (пры гэтым у сказе **адваротны парадак слоў**). Як правіла, звяртаецца ўвага на агульную, прыблізную колькасць, сукупнасць: *Сабралася чалавек каля дзесяці;*
- спалучэннем **зборнага лічэбніка** з назоўнікам: *Прыехала трое братоў;*
- спалучэннем неадушаўлёнага назоўніка са словам, што мае **няпэўна-колькаснае значэнне** (большасць, меншасць, рад, шэраг, безліч, група, мноства, большая (меншая) частка): *У нашым садзе расце мноства кветак;*
- спалучэннем назоўніка (займенніка) у назоўным склоне з назоўнікам у творным склоне пры неабходнасці падкрэсліць другараднасць дзеянняў другой асобы: *Брат з сястрой падрыхтаваў прэзентацыю*. Калі падкрэсліваецца роўнасць абедзвюх асоб, то выказнік ужываецца ў множным ліку: *Брат з сястрой падрыхтавалі прэзентацыю;*
- **колькасна-іменным** словазлучэннем са словамі **хвілін, гадзін, дзён, тыдняў**: *Андрэю споўнілася дзесяць гадоў. Мінула два тыдні;*
- спалучэннем **адмоўнага** або **няпэўнага займенніка** з назоўнікам (займеннікам) ускоснага склону з прыназоўнікам **з**: *Ніхто з карэспандэнтаў не адзначыў. Нехта з даследчыкаў заўважыў.*

Заўвага. Выказнікі могуць мець форму **множнага ліку** пры дзейніках са значэннем асобы або пры неабходнасці падкрэсліць актыўнасць дзеяння: *Пяцёра пасажыраў выглядалі разгублена. Некалькі студэнтаў здалі сесію датэрмінова.*

34. Выпішыце сказы-прыклады да пунктаў правіла, раскажыце, не заглядаючы ў вучэбны дапаможнік, пра сувязь форм дзейніка і выказніка.

● Выпішыце з тэксту правіла адзін зборны лічэбнік і праскланяйце яго. Абзначце канчаткі.

35. Прааналізуйце табліцу «Сувязь паміж дзейнікам і выказнікам». Раскажыце, якая інфармацыя ў правіле і табліцы супадае. Якія новыя выпадкі сувязі паміж дзейнікам і выказнікам прыведзены ў табліцы?

ДЗЕЙНІК

Нескланяльная абрэвіятура

ВНУ (вышэйшая навучальная ўстанова) атрымала падзяку міністра адукацыі.

ВЫКАЗНІК

дапасуецца да апорнага слова

Назоўнік мужчынскага роду са значэннем 'прафесія, пасада, званне'

*Прафесар Іваноў прачытаў лекцыю.
Прафесар Іванова прачытала лекцыю.*

форма дзеяслова-выказніка залежыць ад роду дзейніка-назоўніка

Колькасны лічэбнік + адушаўлёны назоўнік

Сто чалавек з нашай школы паступілі ў ВНУ.

у форме множнага ліку

Колькасны лічэбнік + неадушаўлёны назоўнік

Пяць кніг ляжала на стале.

у форме адзіночнага ліку

Усяго, толькі + колькасна-іменнае словазлучэнне

*У вагоне было ўсяго пяць пасажыраў.
Толькі восем чалавек прыйшло на сустрэчу.*

у форме адзіночнага ліку

Усе, гэтыя + колькасна-іменнае словазлучэнне

Усе тры залікі адбудуцца на гэтым тыдні.

у форме множнага ліку

Колькасна-іменнае словазлучэнне з часавым значэннем

Столькі гадоў прайшло з часу нашай апошняй сустрэчы!

у форме адзіночнага ліку

Шмат, многа, мала, некалькі, столькі + назоўнік роднага склону множнага ліку

*Шмат падзей адбылося за гэты час.
Некалькі шыткаў спісана.*

у форме адзіночнага ліку

Назоўнік са значэннем 'пэўная або няпэўная колькасць' (па́ра, дзясятка, безліч, мноства) + назоўнік роднага склону

Пра Івана ў вёсцы хадзіла безліч анекдотаў.

у форме адзіночнага ліку

Адмоўны, няпэўны, пыталны займеннікі

Хто жыве ў нашым доме на пятым паверсе?

у форме адзіночнага ліку

36. Спішыце, выбіраючы адпаведную форму выказніка. Патлумачце свой выбар.

1. ЮНЕСКА (*быць*) (*утварыць*) у лістападзе 1945 года ў Лондане. 2. Нямала іх (*хадзіць*) па свеце (*П. Глебка*). 3. У вялікім пакоі (*сабрацца*) шмат людзей. 4. Большасць людзей (*ісці*) *нехаця* і панура (*С. Грахоўскі*). 5. Група партызан (*ехаць*) у вёску памагчы заараць зямлю пад жыта (*П. Пестрак*). 6. (*Прайсці*) некалькі тыдняў. 7. Абодва (*прасіцца*) у атрад і (*расказваць*) пра сябе — як на духу (*Ф. Янкоўскі*). 8. Чатыры лодкі (*прыйсці*) да берага амаль праз гадзіну (*Я. Брыль*). 9. (*Сабрацца*) багата людзей. 10. БДУ (*аб'явіць*) конкурс на лепшага чытальніка вершаў беларускіх паэтаў.

Пастаўце націск у выдзеленым слове.

Да ўжытага ў сказе ўстойлівага выразу запішыце фразеалагізмы-сінонімы.

37. Прачытайце сказы, выберыце патрэбную форму выказніка. Раствлумачце правілы сувязі выказніка і дзейніка.

1. У школьнай зале^м вучняў был.. дзясяткі два. 2. У возера Байкал упада.. трыста трыццаць шэсць рэчак. 3. Пераезд сціх. За лініяй чыгункі ў траншэі стаіл..ся яго чацвёра абаронцаў (*В. Быкаў*). 4. Каля дзвярэй звычайна стаял.. некалькі маладзіц з дзецямі на руках (*Я. Колас*). 5. Колькі гадоў мінул.. з таго часу, як ён бачыў аднакласніка апошні раз? 6. Дзядзька ішоў не адзін, ішл.. чалавек з пятнаццаць (*Я. Брыль*). 7. Два снегіры, дзве кропелькі зары, на мокрую галінку вольхі ўпал.. (*Н. Мацяш*). 8. Некалькі тыдняў за працай прайшл.. (*П. Броўка*). 9. Міхал з Антосем сваю душу дарогай цешы.. нямала (*Я. Колас*). 10. Больш за пяцьдзясят буслоў цэлы дзень кружыл..ся над высокім берагам (*К. Чорны*).

- Выпішыце складаныя сказы, зрабіце іх сінтаксічны разбор.
- Выпішыце назоўнікі, ужытыя ў форме меснага склону. Раствлумачце іх канчаткі. Падбярыце прыклады, якія ілюструюць правапіс назоўнікаў 1-га і 2-га скланення ў форме меснага склону.

38. Складзіце сказы з наступнымі словазлучэннямі, каб яны выступалі ў ролі дзейніка, а дзяслоў у форме прошлага часу — у ролі выказніка. Раствлумачце выбар формы ліку выказніка.

Пяць месяцаў, тры гады, дзвесце мінчан, пяцёра студэнтаў, безліч дзівосаў, процьма ягад, тройка коней, усе дзяўчынкі, усяго сем

выпускнікоў, шмат дзяўчат, багата чарніц, каля дзесяці кніг, звыш ста супрацоўнікаў, некалькі вучняў, многа радасці, каля палавіны з іх, чалавек восем.

39. Ці можна, на вашу думку, лічыць Вікепедыю адзінай крыніцай інфармацыі? Прыведзіце доказы ў абарону сваёй пазіцыі. Як часта вы карыстаецеся энцыклапедычнымі выданнямі? Якімі — найчасцей? Прачытайце фрагмент артыкула «Дзяржаўная мова» з энцыклапедыі «Беларуская мова». Вызначце стыль тэксту. Раствлумачце напісанне слоў з прапушчанымі літарамі. Спішыце апошні абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары.

Кожная мова ўжываецца ў розных сферах жыцця грамадства. Гэтыя сферы найперш падзяляюцца на дзве буйныя часткі — афіцыйную і побытавую. Афіцыйнай (ад лац. *officialis* — ‘звязаны з урадам, з пасадай’) называюць мову, на якой працуюць дзяржаўныя і адміністрацыйна-гаспадарчыя органы, грамадскія арганізацыі, установы навукі, культуры, службы быцця, гандлю. На афіцыйнай мове вядзецца навучанне і выхаванне ў сістэме адукацыі. Калі статус афіцыйнай мовы замацоўваецца і адлюстроўваецца ў спецыяльных законадаўчых актах, яна становіцца мовай дзяржаўнай. Дзяржаўнасць мовы — гэта юрыдычна замацаваны і рэгламентаваны парадак яе выкарыстання ў афіцыйнай сферы грамадскіх зносін. Што да прыватных* моўных узаемадачынненняў людзей, у пэўнай ступені выбар імя мовы зносіць з дзяржаўнымі органамі і ўстановамі, з рознымі грамадскімі арганізацыямі, то гэта было, ёсць і застаецца асабістай справай грамадзян.

Такім чынам, паняцце «дзяржаўная мова» звязана з мэтанакіраванай палітыкай дзяржавы, а паняцце «афіцыйная мова» — з практыкай, з традыцыямі выкарыстання моў у пэўным грамадстве і з рэальным размеркаваннем паміж імі асобных сацыяльных функцый. Наданне пэўнай мове статусу дзяржаўнай — акт нацыянальна-гістарычнай і нацыянальна-культурнай значнасці. Варта адзначыць, што афіцыйная мова не абавязкова набывае статус дзяржаўнай, але дзяржаўная мова не можа не прайсці этап афіцыйнага ўжывання (*Я. Цумарай*).

Раскажыце, як суадносяцца тэрміны *дзяржаўная мова* і *афіцыйная мова*. Выпішыце прыклады словазлучэнняў на розныя выпадкі выражэння галоўнага слова.

Запішыце сінанімічны рад да слова *фрагмент*. Раствлумачце адценне ў значэнні кожнага сіноніма. Якія слоўнікі сінонімаў беларускай мовы вы ведаеце?

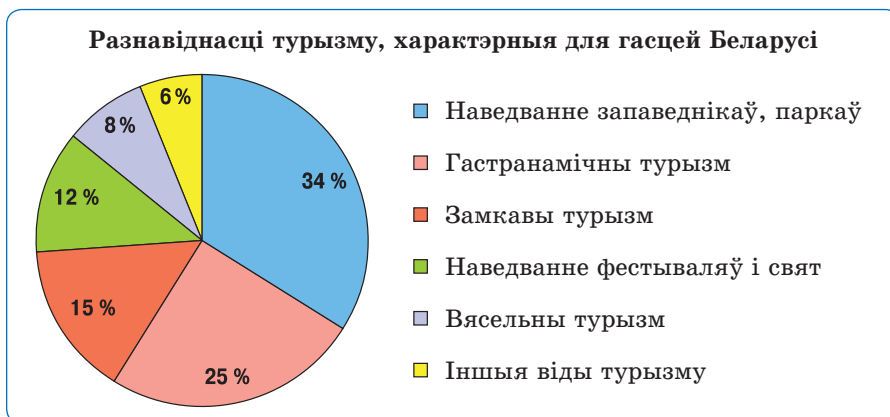
40. Прачытайце, знайдзіце памылкі, выкліканыя незахаваннем правіл сувязі выказніка і дзейніка. Растлумачце прычыны парушэння сінтаксічных норм. Запішыце выпраўленыя сказы.

1. Было ў бацькі тры сына. 2. Трое хлопцаў увайшло ў хату. 3. Большасць вучняў справіліся з кантрольным тэстам. 4. Шмат дамоў будаваліся за апошні час. 5. Увайшлі група рабочых. 6. Здавалася, што тысяча дзён прайшлі з часу іх развітання. 7. БелТА аб’явілі дату правядзення суботніка. 8. Прафесар Ірына Марозава прачытаў лекцыю пра дасягненні айчынных лінгвістаў.

41. Прачытайце. Падбярыце назву тэксту. Выпішыце граматычныя асновы сказаў (частак сказаў), вусна ахарактарызуйце выражэнне галоўных членаў сказа, вызначце тыпы выказнікаў (карыстайцеся табліцай, змешчанай пасля практыкавання). З апорай на граматычныя асновы сказаў сцісла перакажыце тэкст, дапоўніўшы яго інфармацыяй пра разнавіднасці турызму, характэрныя для гасцей Беларусі (гл. дыяграму). Якія культурныя, духоўныя скарбы беларускага народа, на вашу думку, могуць выступаць у якасці нацыянальных брэндаў?

Беларусь, якая ахарактарызуецца выгадным геаграфічным становішчам, сёння мае не толькі статус важнай транзітнай дзяржавы. Краіна набывае ўсё большую турыстычную прывабнасць. Брэнды* краіны — Белавежская пушча і Мірскі замак, ледавіковыя азёры Браслаўскага краю і Брэсцкая крэпасць. Аўгустоўскі канал — цуд інжынернай думкі XIX стагоддзя. Сафійскі сабор у Полацку — самая старажытная святыня Беларусі.

Наш гонар таксама старадаўнія сядзібы, палацы, першабытныя лясы з багатым жывёльным і раслінным светам, добраўпарадкаваныя

гарады і пасёлкі, самабытныя фестывалі. Мы актыўна адкрываем сваю прыгажосць свету. У 2019 годзе Беларусь наведалі 405,5 тысячы арганізаваных турыстаў — амаль у пяць разоў болей, чым 15 гадоў таму. Яркія ўражанні пра ўнікальную прыроду, гістарычныя і культурныя славутасці нашага краю надоўга застаюцца ў памяці замежных гасцей, як і *спагадлівасць, шчодрасць, гасціннасць* яго жыхароў. Менавіта гасціннасць стала адметнай асаблівасцю, нацыянальным брэндам краіны (*Л. Хлыстун*).

Раскажыце пра тэматычнае, марфалагічнае, марфемнае, словаўтваральнае падабенства выдзеленых слоў.

Зрабіце поўны марфалагічны разбор аднаго лічэбніка з тэксту. Якімі членамі сказа з'яўляюцца ўжытыя лічэбнікі?

Тыпы выказнікаў у двухсастаўным сказе	
Спосаб выражэння	Прыклады
Просты дзеяслоўны выказнік	
Асабовая форма дзеяслова	<i>Я веру вам. Я буду верыць вам. Я так верыў вам.</i>
Інфінітыў	<i>Не супакоіць вам мяне.</i>
Фразеалагізм або сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне	<i>Валянціна — добрай душы чалавек. Сон прынёс супакаенне (= супакоіў).</i>
Састаўны дзеяслоўны выказнік	
Дзеясловы <i>магу, хачу, жадаю</i> + інфінітыў	<i>Я хачу працаваць урачом.</i>
Дзеясловы <i>пачаў, стаў, закончыў</i> + інфінітыў	<i>Маці пачала ўспамінаць пра сваё дзяцінства.</i>
Прыметнік (дзеепрыметнік) + інфінітыў	<i>Я рад пазнаёміцца.</i>
Састаўны іменны выказнік	
Дзеясловы <i>быў, ёсць, буду</i> + іменная часціна мовы	<i>Я буду ўрачом.</i>
Дзеясловы <i>здаваўся, лічыўся, стаў, называўся, выглядаў</i> + іменная часціна мовы	<i>Маці выглядала каралевай.</i>
Дзеяслоў + звязка + іменная часціна мовы	<i>Ён прыйшоў стомлены. Дачка вярнулася першай.</i>

42. Прачытайце тэкст, растлумачце яго назву. Выпішыце прыклады на розныя тыпы выказнікаў у двухсастаўных сказах. Пры неабходнасці (калі адпаведных прыкладаў няма ў тэксце) скажы падбярэце самастойна.

Май — асаблівы месяц

Ёсць падзеі, якія не абяцэнывае час. Да такіх, без сумнення, належыць Дзень Перамогі. Што б ні адбывалася ў сучасным свеце, значнасць гэтай даты не падлягае ніякай дэвальвацыі. Памяць пра подзвіг савецкага салдата па-ранейшаму ўстойлівая і моцная.

Цяжкім горам прайшла Вялікая Айчынная па беларускай зямлі. Загінула каля трох мільёнаў чалавек, было разбурана больш за дзвесце гарадоў, гарадскіх пасёлкаў і райцэнтраў, каля дзесяці тысяч сёл і вёсак.

Народныя мсціўцы не давалі ворагу спакою ні днём, ні ноччу. Больш за паўтара мільёна ўраджэнцаў Беларусі ваявалі на франтах Вялікай Айчыннай. За праяўлены гераізм і доблесць пры абароне Айчыны 448 беларусаў уганараваны высокага звання Героя Савецкага Саюза, чацвёра з іх — двойчы.

Так, май — асаблівы месяц. Гэта месяц перамогі над нацызмам у Другой сусветнай вайне. У Беларусі подзвіг народа высока шануецца. Ветэраны па-ранейшаму акружаны ўвагай і клопатам дзяржавы. Для нас свята Перамогі — свяшчэннае, таму што ў кожнай сям’і Вялікая Айчынная вайна пакінула свой след (В. Харкоў).

§ 4-1

§ 4-2

● Растлумачце напісанне слоў з вялікай літары ў тэксце.

● Раскажыце, як адзначаецца Дзень Перамогі ў вашай сям’і, школе.

● Каму канкрэтна вы можаце сказаць «Дзякую за Перамогу»? Хто з вашых сваякоў удзельнічаў у Вялікай Айчыннай вайне? Хто вызваляў ваш горад, раён, вёску ад фашысцкіх захопнікаў? Якія помнікі як знакі ўдзячнасці салдатам Перамогі ёсць у вашых родных мясцінах? Хто даглядае іх, займаецца добраўпарадкаваннем?

● Выпішыце складаназалежны сказ, зрабіце яго поўны сінтаксічны разбор.

● Праскланяйце адзін з лічэбнікаў, ужытых у тэксце.